

Ольга Борисівна Тігова
кандидат філологічних наук, ст. викладач
Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Бахмут. Україна.
E-mail: olgatitv@yandex.ua

УДК 81'367.335

ПЕРІОД ЯК ОДИНИЦЯ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ

Постановка проблеми. У центрі уваги лінгвістики тексту незмінно перебувають одиниці експресивного синтаксису, до яких відносимо й період. Сьогодні виявлені структурні, логіко-граматичні, семантичні та стилістичні ознаки цієї конструкції. Проте особливості функціонування періодичних конструкцій на рівні експресивно-прагматичного поля художнього тексту ще не стали об'єктом дослідження спеціальних лінгвістичних розвідок. Теоретичною важливістю й недостатньою науковою розробленістю зазначеного питання, необхідністю системного опису закономірностей надання прозовому тексту експресивності та мелодійності за допомогою періоду зумовлена актуальність запропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень. Мовознавча література засвідчує широкий спектр підходів до вивчення різноманітних аспектів експресивності як на рівні синтаксису, так і на рівні лінгвістики тексту. Природа цього явища висвітлена в роботах Є.М. Галкіної-Федорук, Н.В. Гуйванюк, С.Я. Єрмоленко, А.П. Загнітка, В.А. Чабаненка, К.І. Войтенко, К.Й. Баюн. Стилiстичні та синтаксичні засоби реалізації експресивності досить активно розглядаються в наукових працях І.І. Паров'як, Н.М. Чернушенко О.В. Моштак та ін. Однак параметризації періоду-висловлення ще не здійснено.

Мета та завдання дослідження. Мета розвідки – системний опис періоду як одиниці експресивного синтаксису, аналіз його структурно-семантичних й прагматичних рис, що виходять за межі характеристик, властивих реченню. Поставлена мета вимагає розв'язання таких завдань: окреслити ознаки періоду як висловлення; дослідити своєрідність передачі синтаксичної експресії на рівні періоду.

Виклад основного матеріалу. Дослідження періоду в лінгвістиці тексту, що превалує в сучасних наукових розвідках, передбачає його розуміння як одиниці мовленнєвої комунікації, аналіз специфічних ознак якої дозволяє зробити висновок: період – це висловлення з особливою ритмічно-інтонаційною побудовою у формі багатокomпонентного складного або простого поширеного речення, структурно-змістовими частинами якого є підвищення (протазис) та пониження (аподозис).

Основними диференційними ознаками періоду-висловлення є:

- 1) організація формами слів, граматично між собою пов'язаними;
- 2) предикативність;
- 3) комунікативна спрямованість;
- 4) монотематичність;
- 5) ритмічність;
- 6) інтонація повідомлення;
- 7) функція повідомлення;
- 8) інтонаційна та смислова завершеність;
- 9) здатність поєднуватися з іншими висловленнями в складі тексту.

Незважаючи на розгорнутість періоду, виділяємо не тільки поліпредикативні, але й монопредикативні структури. Період, будова якого відповідає простому реченню, має один предикативний центр, тобто належить до монопредикативних одиниць. Період зі структурою складного речення є поліпредикативним.

Як поліпредикативні кваліфікуємо й періоди з однорідними присудками, а також періоди, членами протазису яких є напівпредикативні (відокремлені) конструкції.

Важливим смисловим параметром періоду, як і будь-якого іншого висловлення, виступає модальність (об'єктивна та суб'єктивна), експліцитне вираження якої забезпечують як традиційні, так і специфічні інтонаційні та лексико-граматичні засоби.

До традиційних відносимо: форми предиката дійсного, умовного та наказового способів, інтонацію, модальні частки, вигуки, вставні та вставлені компоненти. Специфічними засобами реалізації модальності на рівні періоду є: нагнітання (ампліфікація або градація) членів протазису, перелічувальна інтонація, підвищення-пониження голосу, пауза на межі двох частин.

Синтаксична категорія, що формує речення та співвідносить його зміст із дійсністю – предикативність – основна ознака й періоду-висловлення, і саме тому об'єктивні й суб'єктивні значення притаманні кожному періоду.

Морфологічною домінантою реальної модальності періоду виступає дійсний спосіб дієслова, що не має спеціальних засобів вираження та реалізується в трьох часових планах: теперішньому, майбутньому, минулому.

Однак у художніх текстах спостерігається й переносне використання (транспозиція) часових форм дієслова. Так, теперішній час на рівні періоду прозового тексту часто вживається в значенні минулого (зі вставним словом *було*) в описах природи для створення ефекту присутності або майбутнього (для позначення дії, яка обов'язково відбудеться найближчим часом); формою минулого часу може передаватися значення теперішнього при запереченні:

Отже, реальна модальність, виражена за допомогою різних часових форм, співвідноситься з процесом, який відбувається, відбувався або відбуватиметься в реальній дійсності.

Категорія ірреальності виражається за допомогою форм наказового й умовного способів, які вирізняються часовою невизначеністю та подають інформацію як дещо бажане або необхідне. У межах однієї періодичної конструкції перша частина може мати значення реальності, а друга частина – ірреальності.

Друга обов'язкова модальна площина висловлення – суб'єктивна модальність – виражається на рівні періоду як експліцитно, так й імпліцитно.

Універсальним засобом експлікації суб'єктивної модальності вважаємо інтонацію, що посилює таке значення або ускладнює його додатковими відтінками. Наприклад, у періоді *“Та перед цим пенсіонером життя котилося, завод красувався, Дніпро співав під берегом, щастя віяло над степами, – // хто сказав, що старість – не радість?!”* (Ю. Яновський) автор за допомогою питально-окличної інтонації виражає негативну оцінку сформованих у суспільстві стереотипів.

Необхідно зазначити, що на рівні періоду оклична інтонація може підкреслювати:

1) захоплення: *“Крики і шепоти, стоси мертвих покидьків цивілізації і тріумф новобудов, первісне бурмотіння невігласів і можуть людської думки, безкінечні поля битви за душі людей і в душах людей, які вперто дошукуються нових істин і нових вартостей, творять нове суспільство, – // і ти серед них, і не останній, а серед перших!”* (П. Загребельний) – протазис наведеної конструкції вимовляється з підсиленою інтонацією, яка виражає захват від розуміння власної значущості;

2) упевненість: *“Лише коли застугонить увесь берег і почне від ударів здригатися вночі наш будинок, а вранці побачиш, як все узбережжя кипить білопінними бурунами, вирує і аж спіпить, і вали, накочуючись, з розгону розбивають себе об груддя бетону, і стріляють бризки та водяна пороша аж до нас, на другий поверх, – // отоді повіриш!”* (О. Гончар) – завдяки окличній інтонації, ми розуміємо, що автор цілком переконаний у своїй правоті;

3) сарказм: *“Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих тма, мна, здо, тло, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою, – // кому те вчіння не далось взнаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки!”* (І. Нечуй-Левицький) – гостроту сатиричної

картини, ставлення письменника до особливостей навчання в духовних школах підкреслює оклична інтонація.

Експлікаторами суб'єктивно-модальної авторської оцінки є також модальні частки (стверджувальні, заперечні, спонукальні, питальні та власне модальні), які увиразнюють суб'єктивно-модальне значення періоду-висловлення: *“Було, правда, в тонкій смаглявості його блідого обличчя, відтіненого борідкою, щось інтелігентне і навіть шляхетне, а в твердому темному погляді зблискувало і зовсім уже щось незвичайне, гаряче, майже маніакальне, – // але все це **навряд чи** могло тут когонебудь притягти, воно ще більше відлякувало”* (О. Гончар).

Прямими виразниками суб'єктивної модальності є вигуки, які служать для безпосереднього вияву реакції мовця на факти та явища дійсності, а також функціонують як незалежні слова, словосполучення чи навіть речення, вільно введенні до складу висловлення. Найчастіше в періодах прозового тексту спостерігаємо емоційні й спонукальні вигуки: *“Небо синіє далеке й широке, хмарки по ньому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає, – // **ох** і красю ж божая, яка ж ти гарна!”* (Б. Грінченко); *“Так, коли б чоловікові було на чолі написано всяке “тому що і т.д.”, коли б мені, наприклад, було на чолі написано, що в мене катар горяний і що можу лише в теплій порі ходити на прохід, що в мене мати хоровета, а отець майже безнастанно в дорозі й тому не можуть мене проваджати, і що мені в моїм сумовитім настрої миліше без товариства, – // коли б то все було мені на чолі написано, тоді... **та ба!**”* (О. Кобилянська).

Лексико-граматичними маркерами суб'єктивної модальності виступають і вставні (модальні) слова та словосполучення, що виявляються тісно пов'язаними зі змістом періоду, відтворюючи різні аспекти суб'єктивного ставлення мовця до повідомлюваного: упевненість, невпевненість, припущення, можливість, імовірність, виділення основного в повідомленні, підкреслення висновку, емоційну оцінку повідомлюваного тощо:

Разом із тим структура періоду дозволяє виражати в одному висловленні декілька семантичних значень: *“**Щоправда**, бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермена до Перекопа, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, – // то, **мабуть**, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви”* (Ю. Мушкетик).

Наше дослідження прозових творів також показало, що в художньому тексті вставлені компоненти на рівні періоду (як у протазисі, так і в аподозисі) не тільки доповнюють, уточнюють і розвивають зміст висловленого, але й передають певні емоції мовця.

Імпліцитна модальність притаманна періодам-висловленням з імпліцитною (прихованою) семантикою. Імпліцитні значення на рівні періоду можуть бути виражені не тільки за допомогою побудови висловлення, що має певне значення, але й прочитуватися в підтексті.

Відповідно до класифікації модальних типів речення, запропонованої О.С. Мельничуком, виділяємо сім модальних типів періодів: зі значенням розповідності (період є розповіддю про когось чи про щось або описом чогось); зі значенням питальності (питанням виступає або весь період, або тільки аподозис); зі значенням спонукальності (у періодах формулюється спонукування до дії); зі значенням бажальності (період виражає побажання за допомогою умовного способу дієслів або часток *б, би, аби, щоб* і т.д.); зі значенням умовності (період передає не реальну, а тільки можливу за певних умов дію); зі значенням імовірності (протазис або аподозис періоду обов'язково у своєму складі мають частки, що вносять у повідомлення відтінки ймовірності, припущення, можливості); зі значенням переповідності (суб'єктивна передача чужих думок, спостережень та оцінка їх із боку мовця).

Період, завдяки своїм структурним особливостям, надає нові можливості для передачі різноманітних модальних значень. Пор.: *“Якби вона була бідна, якби вона була простою селянкою, якби вона була без просвіти, – // він взяв би її не думаючи, не гадаючи”* (І. Нечуй-Левицький) та *“Якби це залежало тільки від Тані, вона у відзнаку примирення весь день отут цілувалася б, чіплялася б Богданові на шию, забувши про конспекти, про экзамени, про все на світі”* (О. Гончар). Запропоновані висловлення належать до одного модального типу, оскільки мають одне модальне значення – умовності, засобами вираження якого є сполучник *якби* та дієслова умовного способу *взяв би, цілувалася б, чіплялася б*. Проте модальність періоду підкреслена додатковими засобами реалізації – нагнітанням членів протазису, перелічувальною інтонацією, підвищенням-пониженням голосу, паузою на межі двох частин, що надає конструкції більшої експресивності.

Отже, таке багатогранне явище, як модальність, набуває на рівні періоду додаткового експресивного забарвлення, що й вирізняє цю структуру в широкому спектрі одиниць експресивного синтаксису.

Важливе значення для формування періоду як високо організованого та експресивно забарвленого висловлення мають морфемні та лексичні повтори. Повтор однакових або синонімічних префіксів виступає одним із засобів виділення певних елементів періоду, збільшення його інформативно-естетичної ємності. Повтор кореневої морфемі актуалізує як її значення, так і значення всього слова, акцентує на ньому увагу читача, впливає на експресивне забарвлення періоду.

Великою частотністю вживання характеризується повтор суфіксів, особливо зі значенням пестливості або здрібнілості.

На лексичному рівні періоду активно функціонують синонімічний, антонімічний, гіпонімічний та семантичний повтори.

Відповідно до комунікативного завдання періоди розрізняємо інформативні, у яких розгортається змістовна інформація, та верифікативні, що служать для ствердження або заперечення, контраргументації. Для художніх інформативних періодів характерним є відображення подій, людей, явищ у динаміці, у дії, для верифікативних – позитивна чи негативна оцінка повідомлюваного. Інформація або верифікація, передані за допомогою періоду, є більш переконливими, оскільки протазис не закінчує міркування, саме тому реципієнт змушений зберігати увагу до кінця висловлення, а всі другорядні думки підпорядковуються головній, не затінюючи й не заплутуючи її.

Висновки. Специфіка функціонування періоду на рівні тексту полягає в тому, що він не тільки виступає семантично ємною формою, тобто дає можливість виразити складне за змістом висловлення як одне синтаксичне ціле, але й є потужним експресивним засобом впливу на читача.

Перспективи подальших розвідок. Останнім часом у дослідженні проблеми періоду намітилися позитивні зрушення, але одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики продовжує залишатись вироблення загальних принципів вивчення цієї конструкції та визначення її статусу в системі експресивних одиниць синтаксису.

Література

1. Баюн К. Й. Експресивність як мовна та мовленнєва категорія / К. Й. Баюн // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – 2015. – Вип. 2. – С. 232-236.
2. Войтенко К. І. Експресивність у лінгвістичних студіях / К. І. Войтенко // Лінгвістика. – 2013. – Вип. XIX. – С. 31-34.
3. Галкіна-Федорук Є. М. Об експрессивности и эмоциональности в языке / Е. М. Галкина-Федорук // Сб. статей по языкознанию. – М. : Изд-во МГУ, 1958. – С. 136-150.
4. Гуйванюк Н. В. Експресивний синтаксис // Слово – Речення – Текст: Вибр. праці / Гуйванюк Н. В. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 409-78.
5. Єрмоленко С. Я. Експресивність / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 156-157.
6. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія / Загнітко А. П. – [3-є вид.]. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 294 с.

7. Моштак О. В. Емоційний та експресивний аспекти змісту пейоративної одиниці / О. В. Моштак // Філологічні науки. – 2014. – Вип. 36. – С. 187-190.

8. Паров'як І. І. Статус конструкції експресивного синтаксису в системі синтаксичних одиниць / І. І. Паров'як // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер. : Філологія. Мовознавство. – 2013. – Т. 219, Вип. 207. – С. 92-94.

9. Чернушенко Н. М. Парцеляція як засіб експресивного синтаксису української художньої літератури другої половини ХХ століття / Н. М. Чернушенко // Лінгвістичні дослідження. – 2013. – Вип. 35. – С. 128-135.

Анотація

Тітова О.Б. Період як одиниця експресивного синтаксису

У статті простежено основні специфічні структурно-семантичні та прагматичні риси періоду-висловлення. Зазначено, що інформаційна насиченість, логічність викладу, максимальна структурна місткість та змістова довершеність цієї конструкції роблять текст виразним і водночас словесно економним, сприяють більш глибокому розумінню його змісту реципієнтом, максимальній реалізації авторського задуму. Саме тому період є потужним засобом впливу на читача й повинен посісти одне з основних місць у теорії експресивного синтаксису.

Ключові слова: експресивність, період прозового тексту, період-висловлення, синтаксичний повтор, модальність.

Аннотация

Титова О. Период как единица экспрессивного синтаксиса

В статье исследованы основные специфические структурно-семантические и прагматические черты периода-высказывания. Отмечено, что информационная насыщенность, логичность изложения, максимальная структурная емкость и смысловая законченность этой конструкции делают текст выразительным и одновременно словесно экономным, способствуют более глубокому пониманию его содержания реципиентом, максимальной реализации авторского замысла. Именно поэтому период является мощным средством воздействия на читателя и должен занять одно из основных мест в теории экспрессивного синтаксиса.

Ключевые слова: экспрессивность, период прозаического текста, период-высказывание, синтаксический повтор, модальность.

Summary

Titova O. Period as a unit of expressive syntax

The article examines the main specific structural-semantic and pragmatic features of period-statements. It was noted that information richness, consistency of presentation, the maximum capacity of the structural and semantic completeness of such constructions make a text both expressive and verbally effective at the same time, contribute to a better understanding of its content by a recipient and to a maximum realization of the author's intention. This is precisely why a period has a powerful influence on a reader and should occupy one of the main places in the theory of expressive syntax.

Keywords: expressivity, period of a prosaic text, period-statement, syntactic iteration, modality.